

KLANKGEOGRAFISCHE EN MORFOSYNTACTISCHE VARIATIE BIJ HERKOMSTNAMEN VAN HET TYPE *VAN KEYMEULEN*

Ann Marynissen*

1. Inleiding

Jacques Van Keymeulen heeft een gedroomde familienaam om aan een onderzoek te onderwerpen. Zoals bekend zijn familienamen streekgebonden. Dat de gehuldigde als Oost-Vlaming afkomstig is uit een gebied waarin geografische herkomstnamen zoals de zijne zowel fonologische, morfosyntactische als orthografische variatie vertonen, is voor naamkundigen een buitenkans. De disciplines waaraan Jacques zijn professionele carrière als taalkundige heeft gewijd – dialectologie, lexicologie en lexicografie, historische taalkunde, variatielinguïstiek – lenen zich uitstekend om de onomastische diversiteit in varianten van zijn familienaam nader te beschouwen.

Als eerbetoon en tegelijk dankzegging aan de gewaardeerde, aimabele collega die Jacques is, zullen we in deze bijdrage ingaan op de fonologische en morfosyntactische variatie in familienamen met het lexeem ‘molen’, die met klinkerkleur *-eu-* of *-oo-* (*meulen/molen*) en met of zonder voorzetsel *van* voorkomen (*Van Keymeulen/Keymeulen*, *Van Keymolen/Keymolen*).

2. *Van Keymeulen*: etymologie, frequentie en verspreiding

De familienaam *Van Keymeulen* is een herkomstnaam. De naam gaat terug op het toponiem *Keimolen* in Kruishoutem (Oost-Vlaanderen) en wijst op migratie van

---

* Universität zu Köln.

de eerste naamdrager uit dit gehucht. De naam heeft een gemiddelde frequentie, die – zoals bij vele Vlaamse namen momenteel het geval is – licht afneemt (501 naamdragers in 1998; 473 naamdragers in 2008). *Van Keymeulen* komt geconcentreerd voor in Zuid-Oost-Vlaanderen, meer bepaald in de vierhoek tussen Aalst, Wetteren, Zottegem en Ninove, met uitlopers naar Henegouwen en het Meetjesland. (zie: <https://familienaam.be>).

Debrabandere (2003: 682) tekende de volgende historische vindplaatsen op van deze naam: *Jan Keymeulen* (1637), *Pieter van Keymolen*, Aalst (1660). Deze 17e-eeuwse attestaties representeren de variatie die ook vandaag nog in deze naam voorhanden is: met een palatale geronde vocaal (-*eu*-) of met een velaire geronde vocaal (-*oo*-), zonder familienaamvormend element of met voorvoeging van het voorzetsel *van* bij de proprialisering.

3. Fonologische variatie: *molen* of *meulen*

3.1. Molen/meulen in het Nederlandse dialectgebied

De verklaring van de dialectvariatie in het vocalisme van *molen* is een controverse kwestie in de kring van dialectologen, die ik hier niet beslechten zal noch kan (zie over de controverse primaire of secundaire umlaut of niet-geconditioneerde palatalisatie FAND II.6. Wgm. ü in open syllabe: Algemene inleiding en overzicht). Aangezien het lexem *molen* voorkomt in tal van familienamen, die in een al dan niet ver verleden uit soortnamen zijn ontstaan, zal ik evenwel kort de klankhistorische achtergrond van de variatie in de appellatieven *molen/meulen* en haar dialectgeografische verspreiding toelichten.

Het substantief *molen* is ontleend aan laat-Latijn *molina* en bevatte onomstotelijk een umlautfactor, die de voorafgaande vocaal *oo* tot *eu* kon palataliseren (primaire dan wel secundaire umlaut). De ontwikkeling *oo* > *eu* kan in de westelijke dialecten evenwel toe te schrijven zijn aan een niet-geconditioneerde palataliseringstendens. *Molen* heeft in bijna het hele Nederlandse dialectgebied een umgeaute of gepalataliseerde -*eu*-achtige vocaal, die in de Zuid-Brabantse en -Limburgse ontrondingsgebieden ontrond is tot -*ee*- (zie FAND II.6, kaart 41: *molen*). In Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en in enkele Zeeuwse en West-Noord-Brabantse plaatsen heeft *molen* echter velair vocalisme: deze noordwestelijke vormen *molen* worden als een Ingweoons relict beschouwd, dat zich vanuit het oudere Hollands in de standaardtaal heeft kunnen doorzetten. Niettemin zijn er in het historische Hollands sporen van *eu*-vocalisme (spelling *meulen*) (De Vaan 2017: 354).

In de volgende sectie vergelijken we de verspreiding van de vormen *molen/meulen* in de dialecten met deze in de huidige familienamen.

3.2. *Molen/meulen in de Vlaamse en Nederlandse familienamen*

3.2.1. *Materiaal en methode van het vernieuwde familienaamgeografisch onderzoek*

In het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw kreeg het familienaamgeografisch onderzoek een nieuwe impuls dankzij de introductie van de computer. Op basis van familienamenlijsten met hun frequentie per gemeente uit het Belgische Rijksregister van 1987 en voor Nederland uit de telefoongids van 1993 kon de onomastische variatie in de Nederlandse en Vlaamse familienamen in haar basisstructuur gekarteerd en geïnterpreteerd worden. Ruim twee decennia later worden hier voor het eerst resultaten gepubliceerd van dit recent geactualiseerde onderzoek: met nieuw materiaal, een nieuw karteerprogramma en een nieuwe kaartvoorstelling. De kaarten in dit artikel zijn gemaakt op basis van de exhaustieve familienamen uit het Belgische bevolkingsregister van 31-12-2007 resp. uit de Nederlandse Gemeentelijke Basisadministratie van 2007, tot op een frequentie van één naamdrager per gemeente. Niettemin heb ik een ondergrens van vijf naamdragers per gemeente als drempel ingesteld bij de selectie van de naamvarianten, zodat de kerngebieden van de gekarteerde naamtypes duidelijk tot uiting komen. De karteersoftware is ontwikkeld door ingenieur Sebastiaan Marynissen. Dankzij de databestanden met de integrale familienaamgegevens kan nu niet alleen voor een absolute, maar ook voor een relatieve voorstelling van de frequentie worden gekozen. De relatieve frequentie geeft procentueel weer hoeveel personen in verhouding tot het totale inwoneraantal van de betreffende gemeente de geselecteerde naam dragen; de absolute frequentie toont per gemeente het absolute aantal naamdragers. De naamtypes worden nu met in grootte variërende cirkeldiagrammen met kleuren, die de proportionele verhouding tussen de gecontrasteerde varianten weergeeft, op de kaarten ingetekend. Aangezien de geografische verspreiding van de geselecteerde varianten zich bij de karteringswijze met relatieve frequenties veel scherper aftekent dan bij de methode met absolute aantallen, heb ik voor dit onderzoek altijd geopteerd voor de relatieve voorstellingswijze.

3.2.2. *Als woonplaatsnaam: (Ver/Vander)meulen of (Ver/Vander)molen*

De traditionele molen, exponent van ons cultuurhistorisch bouwerfgoed, is in de Lage Landen van grote betekenis geweest, niet alleen in de strijd tegen het water, maar ook als pre-industrieel werktuig voor het fijnmalen van diverse stoffen. Door

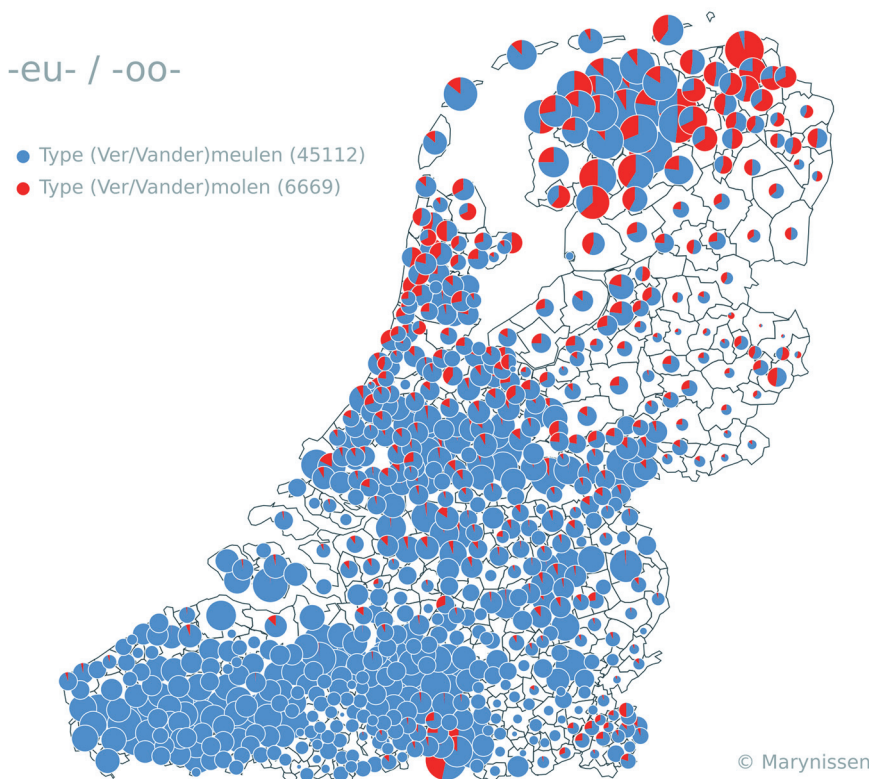
hun metershoge constructie vormden molens een opvallend merkteken in het landschap. Wie in of in de buurt van een molen woonde, werd vaak genoemd naar dit bouwwerk; de woonplaatsnaam *Vermeulen* of *Vandermeulen*, gevormd met *meulen/molen*, voorafgegaan door het voorzetsel *van* + het geflecteerde lidwoord *der*, eventueel samengetrokken tot *ver-*, komt in elke Nederlandse en Vlaamse gemeente voor. Dat deze familienaam in de waterrijke, laaggelegen gedeelten van het taalgebied frequenter is dan elders (zie Figuur 1) hoeft niet te verbazen; het grootste aantal wind- en watermolens werd immers opgetrokken in de nabijheid van water, als krachtbron of als object van het malen.

Op Figuur 1 wordt de klankvariatie *meulen/molen* in familienamen met inleidend *Ver-/Vander-* gekarteerd: de palatale klinker *-eu-* wordt gecontrasteerd met de velaire lange klinker *-oo-*.

Het type (*Ver/Vander*)*meulen*, met in totaal 45112 naamdragers, omvat de volgende reeks familienamen (tokens, met opgave van het absolute aantal naamdragers tussen haakjes; ondergrens: 5 naamdragers): *Vermeulen* (32442), *van der Meulen* (10043), *Vandermeulen* (1383), *Vermeule* (459), *Van der Meulen* (342), *van der Meule* (151), *Vander Meulen* (132), *Van Der Meulen* (84), *Vermeulen Windsant* (40), *van der Meulen Bosma* (9), *Van Dermeulen* (8), *van der Meulen Kunee* (8), *Vermeulen Naaijen* (6), *Vermeulen Engels* (5).

Het type (*Ver/Vander*)*molen* (6669 naamdragers in totaal) omvat de familienamen *van der Molen* (5351), *Vermolen* (608), *van der Moolen* (405), *Vandermolen* (135), *Vermoolen* (93), *van de Molen* (34), *Van der Molen* (18), *van der Molen Kuipers* (16), *Vander Molen* (9).

De familienamenkaart wijkt op drie punten af van de dialectkaart, wat het vocalisme betreft. Ten eerste komt de ontronde klinker *-ee-* in de familienamen niet voor. Als primair dialectkenmerk is deze ontronding niet in de schriftelijke familienamen doorgedrongen. Ten tweede is het *-eu-*gebied in de familienamen uitgebreider dan in de dialecten: het omvat ook de Hollandse Randstad, waar zich een menggebied aftekent tussen (*Ver/Vander*)*meulen-* en (*Ver/Vander*)*molen-*vormen, met een duidelijk overwicht van de *-eu-*vormen evenwel, die de sporen van palataal vocalisme in het historische Hollands (De Vaan 2017: 354) bevestigen. Ten derde is het *molen-*gebied in de familienamen uitgebreider dan in de dialecten. Waar het zich in de dialecten beperkt tot Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en enkele Zeeuwse en West-Noord-Brabantse plaatsen, komen *-o(o)-*familienaamvormen in de meeste Nederlandse gemeenten voor, weliswaar in kleine aantallen, die evenwel naar het noorden en het oosten toe in frequentie toenemen. In het noorden van de provincie Groningen is het type (*Ver/Vander*)*molen* frequenter dan het type met palatale klinker. Deze discrepantie tussen dialect- en familienaamvorm is toe te schrijven aan de relatief jonge ouderdom van de noordoostelijke namen. We heb-

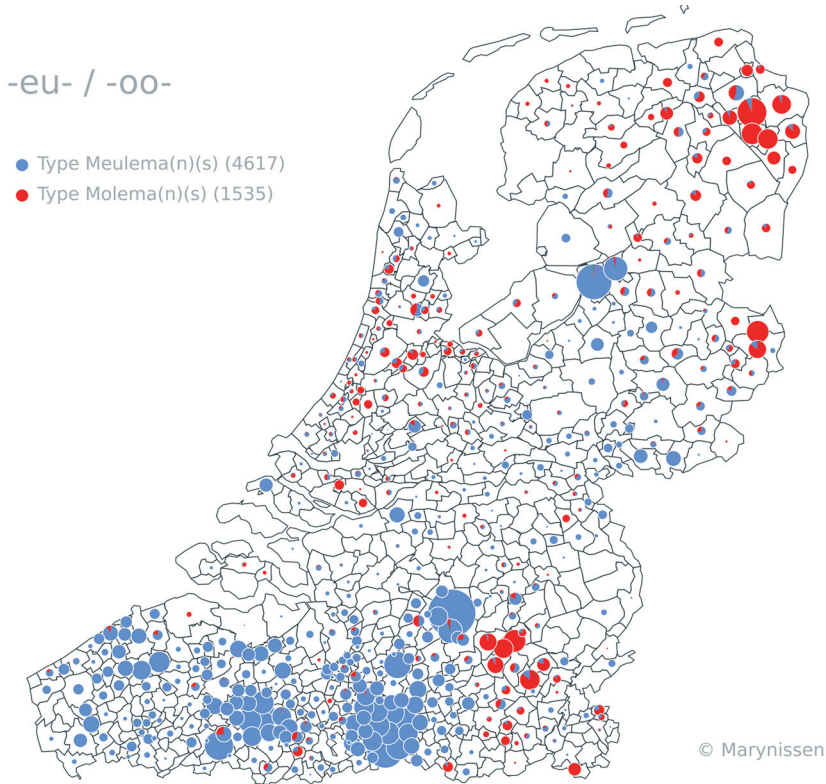

Figuur 1: -eu-/oo-vocalisme in woonplaatsnamen van het type (Vander/Ver)meulen en (Vander/Ver)molen

ben eerder vastgesteld dat niet alleen de spelling, maar ook de klankvorm van de familienamen in het noordoosten van Nederland bij hun fixering in 1811 is aangepast aan de standaardtaal (Marynissen 2001: 80-89). Het standaardtalige woord *molen* is in het begin van de 19e eeuw al vanuit zijn Hollandse oorsprongsgebied naar het noorden geëxpandeerd, zo blijkt uit de hoge concentratie van de familienaam *Van der Molen* in Groningen. De schaarse tokens met lange velaire klinker in het oosten van Vlaanderen (familienaam *Vandermolen*) zijn een reminiscentie aan de -o-spelling voor -eu-, die in het oosten lang in gebruik is gebleven voor de umgelautete klinker (Goossens 1997: 168; Goossens 2008: 47) en vergelijk 3.2.3.

3.2.3. Als beroepsnaam: Meulema(n)(s) of Molema(n)(s)

Van het appellatief *molen/meulen* kon ook door samenstelling met -man (*Molemans*, *Meuleman* en varianten) of door suffigering met -aar (*Molenaar*, *Demeulenaere* en varianten) een beroepsnaam worden gevormd. Dezelfde klanktegenstel-

Figuur 2: -eu-/oo-vocalisme in beroepsnamen van het type *Meulema(n)(s)* en *Molema(n)(s)*

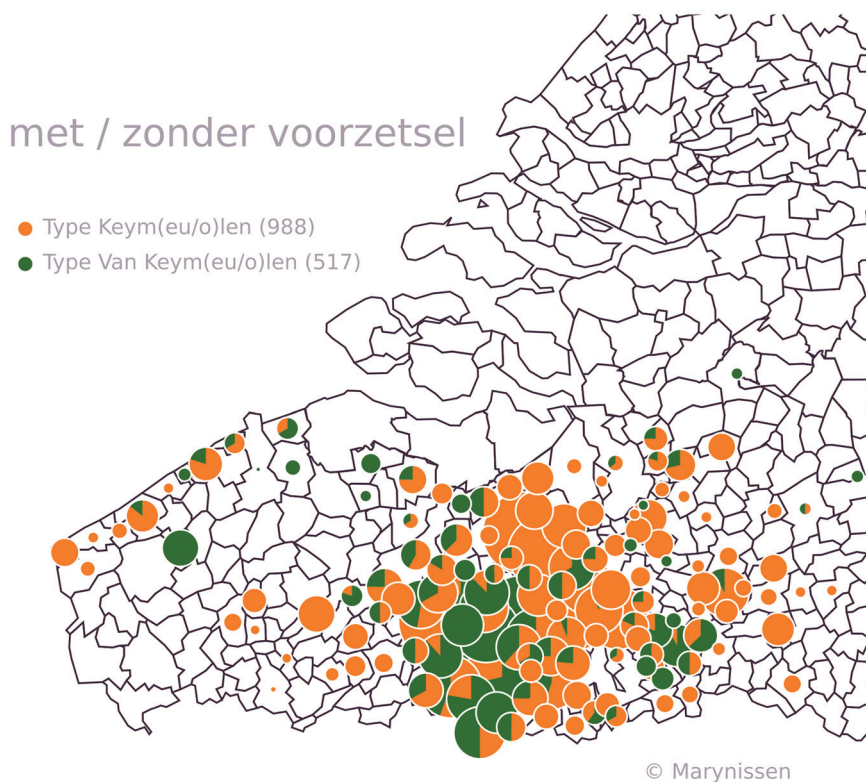
ling tussen palataal *-eu-* en velair *-oo-*vocalisme die bij de woonplaatsnamen behouden is, wordt bij de beroepsnamen op *-man* aangetroffen. Zie Figuur 2: het type *Meulema(n)(s)* (4617) heeft als tokens *Meuleman* (2708), *Meulemans* (1840) en *Meulema* (69). Het type *Molema(n)(s)* (1535) omvat de naamvarianten *Molema* (828), *Moleman* (399) en *Molemans* (308). Vergeleken met Figuur 1 tekent het geografische contrast tussen de zuid(west)elijke *-eu-* en de Hollandse en noordoostelijke *-oo-*vormen zich bij de beroepsnamen scherper af. Op Figuur 2 is geen sprake van vermenging van beide types. Ook het Limburgse *Molemans*-areaal, waarbij de spelling *-o-* in hetumlautgebied een oude grafie is voor palataal vocalisme (Goossens 1997: 168; Goossens 2008: 47), is manifester zichtbaar dan bij de toponymische *molen*-namen.

Een met Figuur 2 vergelijkbaar kaartbeeld ontstaat bij de kartering van de *-eu-/oo-*variatie in familienamen gevormd met *molenaar*, een afleiding van *molen* met het suffix *-aar* of rechtstreeks ontleend aan middeleeuws Latijn *molinaris* (WNT). Bij dit lexeem bestaat een markante Vlaams-Nederlandse *-eu-/oo-*tegen-

stelling tussen de West- en Oost-Vlaamse familienaam *Demeulenaer(e)* enerzijds en de uitgesproken Hollandse naam *Mo(o)lenaar* en zijn voornamelijk Nederlands-Limburgse genitiefpendant *Smolenaers* en varianten anderzijds. De zeldzame West-Vlaamse familienamen *De Muelenaere* (55) en *Demuelenaere* (30) bevatten oudere grafieën voor de palatale vocaal. De *-eu-* was in het Middelnederlands een nieuwe klinker, waarvoor nog een spellingsteken gezocht moest worden. In het westen gebruikte men hiervoor de lettercombinatie *-ue-*, die later werd afgelost door *-eu-* (Goossens 1997: 166; Goossens 2008: 47).

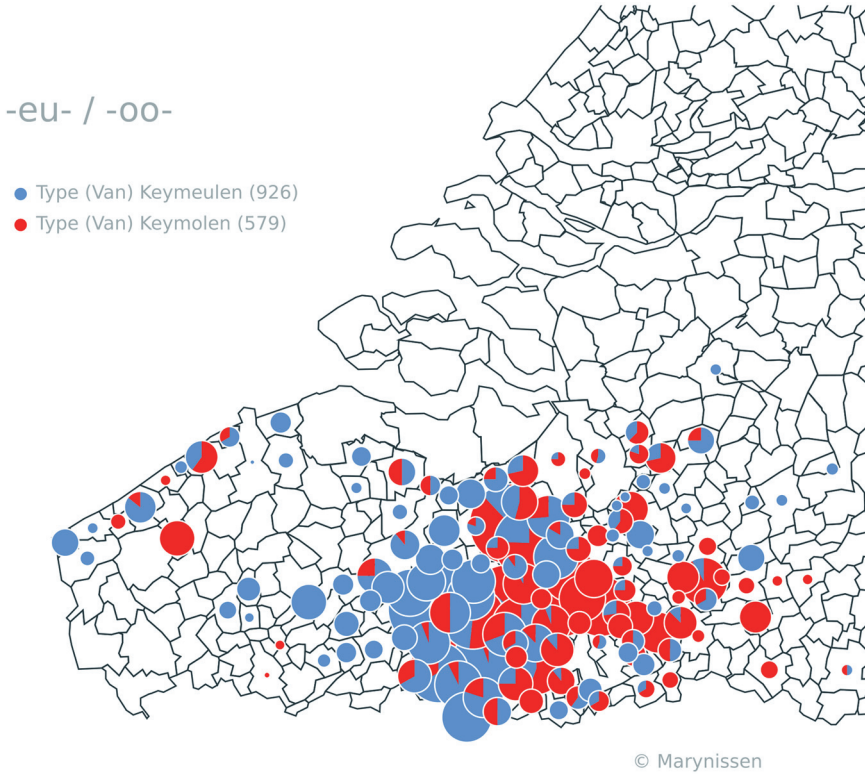
3.2.4. Als herkomstnaam: Van Keymeulen of Van Keymolen

Hoewel de geografische herkomstnaam *Van Keymeulen* uitsluitend verspreid is in het *meulen*-dialectgebied, heeft hij een courante variant met *-oo-*klinker. Ten oosten van het gebied met naamvormen met palataal vocalisme sluit een compact areaal met namen van het (*Van*) *Keymolen*-type aan: zie Figuur 3: type (*Van*) *Keymeu-*

Figuur 3: *-eu/-oo-*vocalisme in de geografische herkomstnamen van het type (*Van*) *Keymeulen* en (*Van*) *Keymolen*

Figuur 4: aan- of afwezigheid van het voorzetsel bij familienamen van het type *Van Keymeulen/Keymolen*

len (926): tokens *Keymeulen* (502), *Van Keymeulen* (396), *Vankeymeulen* (15), *VanKeymeulen* (13); type (Van) *Keymolen* (579): tokens *Keymolen* (486), *Van Keymolen* (86), *Vankeymolen* (7). De variant met velaire vocaal heeft vaker geen dan wel een voorzetsel, voor zijn tegenhanger met palatale vocaal geldt deze correlatie niet: de types *Keymeulen* en *Van Keymeulen* zijn ongeveer even frequent (zie ook 4.1.).

Bij composita, waarbij aan het grondwoord *molen* een eerste lid als specificans voorafgaat (*Slagmolen*, *Voormolen*, *Bleekemolen*, *Buskermolen*, *Rosmolen*, *Hengelmolen*, *Windmolen*, *Frankenmolen*, *Winkelmolen*, *Westermolen*, *Nijmolen*, *Hoogmolen*, *Bijmolen*, *Pampiermole*) treedt, ook in het -eu-dialectareaal, vaker -oo-vocalisme op dan bij de simplicia. Deze samenstellingen hebben bovendien vaker geen dan wel een voorzetsel, zoals ook het geval is bij de familienaam *Keymolen*. Composita die uitsluitend met -eu-vocalisme voorkomen, zijn de in het Nederlandse *meulen*-gebied verspreide familienamen *Oliemeulen*, *Broekmeulen*, *Holtmeulen*, de

Twentse geapocopeerde vormen *Olde Meule*, *Koldemeule*, *Wenninkmeule*, *Norde-meule*, *Ypkemeule* en de in het Vlaamse *meulen*-areaal verspreide herkomstnamen *Van der Auwermeulen* en *Van Watermeulen*, die beide teruggaan op plaatsnamen (Debrabandere 2003: 73; 1304-05). Samengestelde *molen*-namen met klinkervariatie zijn *Rosmolen*/(*Van*) *Rosmeulen*, *Voormolen*/*Voormeulen* en (*Vander*)*slagmolen*/*Slagmeulen*. Toeval of niet, de verspreiding van het type (*Vander*)*slagmolen* in Vlaanderen stemt overeen met die van het type (*Van*) *Keymolen*: beide types zijn geconcentreerd in de buurt van de Schelde-Denderlijn. Het type *Van der Slagmolen*, dat in Zuid-Oost-Vlaanderen verspreid is, is een woonplaatsnaam met verbogen lidwoord, vergelijkbaar met *Vandermeulen*. De naam *Van Slagmolen* daarentegen, die enkel in een kleine strook ten zuiden van Antwerpen voorkomt, en daar varieert met *Slagmolen*, is een geografische herkomstnaam (cf. Debrabandere 2003: 1133), vergelijkbaar met *Van Keymolen*. Of de voorzetselloze vorm *Slagmo(o)len*, die in Holland en in het Rivierengebied verspreid is, een woonplaatsdan wel een herkomstnaam is, is op basis van de vorm niet vast te stellen.

Dat met *molen* samengestelde familienamen vaker *-oo*-vocalisme hebben dan hun enkelvoudige tegenhangers, is wellicht toe te schrijven aan hun semantische transparantie: de soortnaam die aan de basis ligt van de samengestelde eigenaam is vaak nog doorzichtig. Bovendien lag er bij composita wellicht minder nadruk op het rechterdeel *molen* dan op het voorafgaande bepalende specificans. De familienamen (*Van*) *Keymolen* kunnen tenslotte schrijftaaltvormen zijn naar de spelling van het gehucht *Keimolen*, dat in het dialect evenwel als *Keimeulen* wordt uitgesproken (vriendelijke mededeling Veronique De Tier).

4. Morfosyntactische variatie: met of zonder familienaamvormend element

4.1. Geografische herkomstnamen met of zonder voorzetsel *van*

4.1.1. Van Keymeulen/Van Keymolen, Keymeulen/Keymolen en andere West- en Oost-Vlaamse herkomstnamen

Een zuiver onomastische kwestie is de morfosyntactische variatie bij de vorming van familienamen die op een lokaliseerbare nederzettingsnaam teruggaan. In het Nederlandse taalgebied worden dergelijke geografische herkomstnamen in de regel gevormd door voorvoeging van het voorzetsel *van*, bijv. *Van Helmond* (Marynissen 2002: 250, 254). De locatieverhouding, uitgedrukt door middel van een voorzetsel

selverbinding, is bij deze groep namen de prototypische casusverhouding (Goossens 1995: 7). Andere mogelijke patronen zijn naamvorming zonder voor- of toevoeging van enig grammatisch morfeem, bijv. *Helmond*, en genitivering, bijv. *Helmonds*. In mijn studie over familienamen als indicator van migratie heb ik gesteld dat de voorzetselloze variant altijd minder frequent is dan de vorm met voorzetsel (Marynissen 2002: 250), maar voor Jacques' familienaam geldt dit niet: er zijn minder Vlamingen die *Van Keymeulen* heten dan *Keymolen*: zie Figuur 4: type *Keym(eu/o)len* (988): tokens: *Keymeulen* (502), *Keymolen* (486); type *Van Keym(eu/o)len* (517): tokens: *Van Keymeulen* (396), *Van Keymolen* (86), *Vankeymeulen* (15), *VanKeymeulen* (13), *Vankeymolen* (7). De geografische distributie van beide types overlapt grotendeels, hoewel het *Keymolen*-gebied verder naar Brabant en West-Vlaanderen uitdijt dan de regio waar de *Van Keymeulens* gevestigd zijn.

Bij vele West- en Oost-Vlaamse geografische herkomstnamen die met en zonder voorzetsel voorkomen, is de *Van*-variant frequenter dan de voorzetselloze variant, maar er zijn uitzonderingen, zoals het type *Bossuyt*, dat met 1868 tokens veel frequenter is dan het type *Van Bossuyt* (291 tokens) en het type *Polfliet* (1909 tokens), dat het type *Van Polfliet* (58 tokens) kwantitatief overvleugelt. Voor het hier volgende rijtje van namenparen met en zonder voorgevoegd *Van* koos ik als type telkens de courantste spellingvariant, maar het cijfer achter de genoemde namen geeft het totale aantal familienamen van dit type weer (tokens), inclusief alle spelling- en klankvarianten: *Vanhaverbeke* (1779) / *Haverbeke* (340), *Van Meirhaeghe* (930) / *Meirhaeghe* (193), *Van Raemdonck* (1675) / *Raemdonck* (743), *Vanslembrouck* (1029) / *Slembrouck* (373), *Van Speybroeck* (859) / *Speybrouck* (302), *Vansteenkiste* (3091) / *Steenkiste* (520), *Van Waeyenberghe* (1022) / *Waaijenbergh* (579), *Van Buggenhout* (1396) / *Buggenhout* (694). Dat beide varianten stevast in dezelfde streek voorkomen, met name in West- en/of Oost-Vlaanderen, is niet verrassend. Het bevestigt de vaststelling dat herkomstnamen doorgaans in een straal van ongeveer dertig kilometer rond de plaats van origine verspreid zijn (Marynissen 2002: 248-249). Het impliceert tevens dat polygenetische plaatsnamen in het hele taalgebied familienamen kunnen hebben opgeleverd, zoals bijvoorbeeld het geval is voor de plaatsnaam *Hagedoorn*. Van de toponiemen *Kouwenberg* en *Broekhoven* zijn in zowat de hele zuidelijke helft van de Lage Landen familienamen gevormd. Bij dergelijke familienamen moet men evenwel bedacht zijn op mogelijke betekenisconcurrentie met een woonplaatsnaam, zoals blijkt uit het bestaan van de familienaam *van den Kouwenberg* (slechts 7 naamdraggers).

Bij lang niet alle geografische herkomstnamen treedt overigens variatie tussen vormen met en zonder voorzetsel op. Er zijn zowel contemporaine Oost- en West-

Vlaamse herkomstnamen die enkel in een voorzetselverbinding verschijnen, bijv. *Van Peteg(h)em*, *Vangheluwe*, *Van Ca(e)neg(h)em* als namen die enkel zonder voorzetsel voorkomen, bijv. *Werbrouck*, *Claerbout*, *Schelfhout*. Kortom, de morfosyntaxis van geografische herkomstnamen toont een grote diversiteit. Als de geografische verspreiding de variatie tussen vormen met en zonder voorzetsel bij herkomstnamen niet verklaart, is de verklaring van deze variatie dan wellicht in de diachronie te vinden?

4.1.2. *Historische achtergrond*

Geografische toenames zijn aan het einde van de 11e eeuw ontstaan bij de adel in de Zuidelijke Nederlanden en Midden-Nederland. In de tweede helft van de 11e eeuw kwam bij edellieden geleidelijk het gebruik op om aan hun naam die van hun heerlijkheid toe te voegen, voorafgegaan door het Latijnse voorzetsel *de* = Nederlands *van*. In de loop van de 12e eeuw drong het gebruik van geografische toenames door tot de boeren op het platteland resp. de burgers in de stad, die de naam van hun boerderij resp. hun woonplaats als toenaam kregen, voorafgegaan door *van*, Latijn *de*. Inwijkelingen werden vaak genoemd naar hun plaats van herkomst. Een vroeg voorbeeld, uit 1196, is *Theodericus de Thrile*, een Utrechtse burger die afkomstig was van Driel (Gysseling 1966: 19-20). Het oudste en meest productieve type herkomstnaam is dus het type *van* + plaatsnaam (Ebeling 1993: 108). Geografische bijnamen zonder voorzetsel zijn zeer zeldzaam; ze staan in middeleeuwse bronnen uit bijvoorbeeld Dordrecht en Zwolle naast een groot aantal met *van* gevormde bijnamen (Ebeling 1993: 109). Ebeling leidt uit dergelijke steekproeven af dat voorzetselloze geografische toenames waarschijnlijk als *van*-constructie zijn begonnen, maar dat element in de loop van de tijd verloren hebben. Hij adstrueert deze evolutie met de Heerder familie *Van Doorninck*, die haar naam aan het einde van de 17e eeuw verkort heeft tot *Doornink*. De voorzetselloze vormen zijn dus het resultaat van verkortingen, stelt Ebeling (1993: 109), in aansluiting bij Beele (1975: 90).

Ook in Vlaanderen werden herkomstnamen bij hun ontstaan gevormd door voorvoeging van *van* aan de plaatsnaam. Zowel in Ieper (Beele 1975), in Kortrijk (Debrabandere 1972) als in Diest (Claes 1983, 1998) wordt vóór 1400 de overgrote meerderheid van de herkomstnamen voorafgegaan door *van*. Dat neemt niet weg dat er in deze steden al aan het einde van de 14e eeuw sporadisch attestaties van voorzetselloze vormen opduiken, die naast de overeenkomstige *van*-varianten staan. Debrabandere (1973: 69) en Beele (1975: 90) vatten deze prepositieloze naamvormen op als vertrouwelijke vormen, die uit de omgangstaal afkomstig zijn. Dat de artikelloze vormen in de expressieve sfeer liggen, blijkt met

name uit het wegvallen van de voorzetselaanloop bij de tweede toenaam in dictusnamen, bijvoorbeeld 1377: *Joes van der Mersch dit Bellighem*; 1398: *Maensfenet van Overscelde, Gillis Despanaut dit Overscelde* (Debrabandere 1973: 69). Beele stipt aan dat vooral drie- of meersyllabische plaatsnamen als toenames zonder *van* geattesteerd zijn, bijv. *groenewijk, hagedoren, stoppelrode*, hetgeen hem doet veronderstellen dat de *van*-loze vormen als verkortingen van oorspronkelijke *van*-constructies op te vatten zijn (Beele 1975: 90). Dat het syllabeaantal het weglaten van naamvormende elementen beïnvloedt, is ook waarneembaar bij de beroepsnamen. In het zuidwestelijke lidwoordgebied verschijnen tweelettergrepige beroepsnamen in de regel met voorafgaand lidwoord, bijv. *De Decker, De Ridder, Devisscher, Decuyper*, maar bij drielettergrepige namen wisselen vormen met en zonder lidwoord af, bijv. *Tollenaere/De Tollenaere, Tavernier/De Tavernier, Temmerman/De Temmerman*.

Ook elders bepaalden deze factoren het verlies van het voorzetsel: meerlettergrepigheid en vertrouwelijk naamgebruik in de dagelijkse omgang. Van Loon zoekt de oorzaak van het voorzetselverlies in de gewoonte om personen enkel met hun toenames te noemen (*Jan van den Bos = Bos*). In Vlaanderen, Brabant en Antwerpen was het volgens hem eerder ongewoon om iemand enkel met zijn toenaam aan te duiden, terwijl dat in Limburg en het Noorden vrij gebruikelijk geweest schijnt te zijn. Ook de vorm van de naam speelde in het Zuiden een rol: meerlettergrepige namen als *Eeckhaut, Polfliet* blijken vaak zonder voorzetselaanloop voor te komen, eenlettergrepige daarentegen (*Van Loon, Van Laer, Van Bael* enz.) zijn zonder een voorzetsel voor een Vlaming nauwelijks denkbaar (Van Loon 1980: 167-168; 1981: 549).

Bij zijn studie van historische herkomstnamen in de streek van Diest heeft Claes zodanig veel familienamen zonder voorzetselaanloop opgetekend dat hij besluit dat de omgeving van Diest in dit opzicht meer met Limburg dan met Brabant overeenstemt (Claes 1983: 142-144). Een gedeelte van deze namen werd bij de genitiveringsgolf, die in Diest vanaf het einde van de 14e eeuw geattesteerd is, uitgebreid met een genitiefuitgang *-s* (zie ook 4.2.). Van de plaatsnamen die zonder enige toevoeging als herkomstnaam werden gebruikt, zijn er overigens heel wat drielettergrepig. Diestse historische voorbeelden zijn: *Enghelvekene, Outerboer, Ruselmolen, Holenberch, Hoekendale, Pellenberch, Valkenborch, Hemelrike, Scaerdenberch* (Claes 1998: 138).

4.2. Genitivering van geografische herkomstnamen

In het zuidoosten van het taalgebied konden herkomstnamen die wijzen op migratie over een korte afstand niet alleen gevormd worden door voorvoeging van een

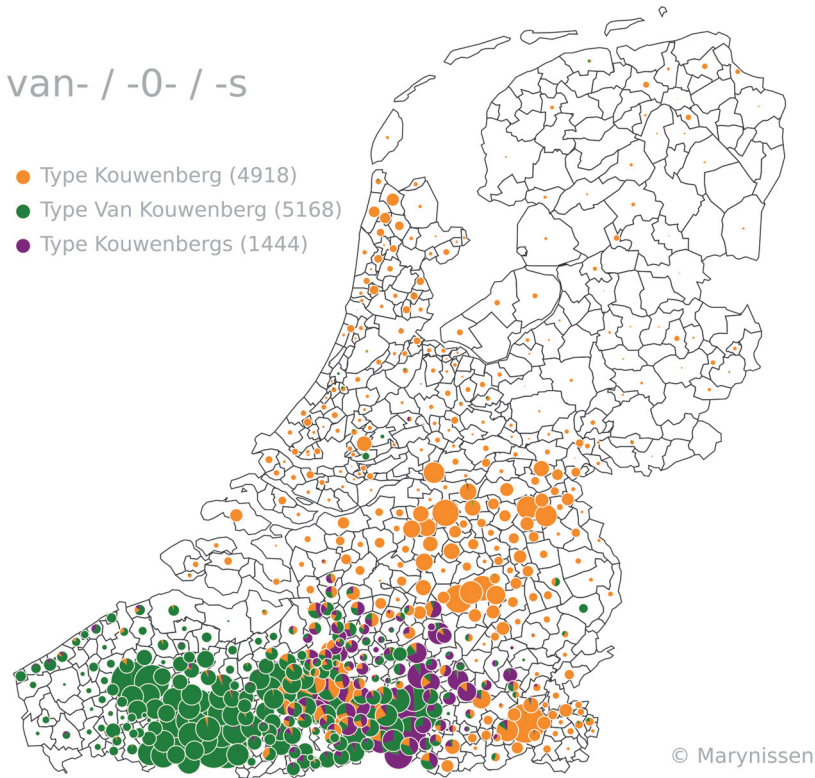
voorzetsel, dat nadien kon wegvallen, maar bestond ook de mogelijkheid om door toevoeging van een genitief-*s* plaatsnamen tot herkomstnamen om te vormen, bijv. *Van Dormael/Dormaels*, *Vanheusden/Heusdens*, *Van Kessel/Kessels*, *Van Vugt/Vugts*, *Van Gemert/Gemerts* enz. (meer voorbeelden in Marynissen 2002: 251).

De genitivering van toenames is omstreeks 1300-1350 begonnen in de regio Turnhout-Herentals-Diest-Tienen. Vanuit het Kempisch-Oost-Brabantse epicentrum heeft ze zich van 1350 tot ca. 1700 in een golfbeweging en met afnemende kracht naar het westen toe over de provincies Brabant en Antwerpen verspreid, waardoor isomorfen als bijv. *Stoop/Stoops*, *Voet/Voets*, *Vloeberg/Vloebergs* zijn ontstaan (Van Loon 1981: 414, 435). Het Limburgse Bilzen kent vanaf de 16e eeuw erfelijk overgedragen namen in de genitief, bijv. 1580: *jasp(ar) jaspaspers aerdt jaspaspers zaligher soon*; 1580: *willem hoolsteens*; 1612: *jan hoelbeex schepen tot hoelbeek*, naast 1581: *Ansem van noelbeek*. Enkele eeuwen eerder, in het Goederenregister van Oudenbiezen (1280-1344), wordt de herkomst van personen uitsluitend met een *van*-bepaling aangegeven, bijv. *Wil(lem) van Oelbeke*. In dit stadium gaat het om nog niet erfelijk geworden toenames, waarbij de plaatsnaam daadwerkelijk de woonplaats van de genoemde persoon is, bijv. *Lenuole, van Herdere(n), III o. Van IIII r(uden) l(ants), lighe(n) te Herderen agter sine(n) hof* (Marynissen 1997: 204-208).

Of een toenaam gegenitiveerd werd, is mede afhankelijk van zijn prosodische structuur. Van Loon stelde voor de provincie Antwerpen vast dat eenlettergrepige namen tussen ca. 1600 en 1800 minder vatbaar waren voor genitivering dan twee- of meerlettergrepige en dat ze bovendien geografisch een kleiner areaal beslaan (Van Loon 1981: 435-438). Uit de verspreiding van de morfosyntactische varianten bij de moderne familienamen blijkt dat vooral drielettergrepige herkomstnamen niet geparticipeerd hebben aan de genitivering.

Op Figuur 5 wordt als voorbeeld de vormvariatie bij herkomstnamen die teruggaan op een toponiem *kouwenberg* gekarteerd: met voorzetsel *van* / zonder voorzetsel (-0-) / met genitiefmorfeem -s.

- ♦ Type *Van Kouwenberg* (5168): tokens *Van Cauwenberghe* (1483), *Van Cauwenbergh* (1330), *Van Cauwenberge* (869), *Vancauwenberghe* (566), *Vancauwenbergh* (263), *Van Cauwenberg* (236), *Van Couwenberghe* (119), *Van Caudenberg* (64), *Vancauwenberge* (54), *Vancaudenberg* (41), *van Caubergh* (34), *Van Caubergh* (23), *van Kouwenberg* (23), *van Cauwenberghe* (21), *van Caldenberg* (16), *Van Couwenbergh* (13), *Van Couwenberg* (7), *VanCauwenberghe* (6).
- ♦ Type *Kouwenberg* (4918): tokens *Kouwenberg* (1654), *Couwenberg* (1290), *Cauwenbergh* (581), *Caubergh* (381), *Couwenbergh* (233), *Cauberg* (180), *Kaldenberg* (168), *Cauwenberg* (115), *Kauwenberg* (95), *Caubergh* (69),

Figuur 5: morfosyntactische variatie bij familienamen, gevormd met de plaatsnaam *Kouwenberg*: met voorzetsel *van* / zonder voorzetsel / met genitiefmorfeem

Kauwenbergh (53), *Caudenbergh* (35), *Kouwenbergh* (24), *Caldeberg* (17), *Couenberg* (15), *Caudenberg* (8).

- ♦ Type *Kouwenbergs* (1444): tokens *Cauwenberghs* (609), *Caubergs* (259), *Cauberghs* (208), *Couwberghs* (116), *Kauwenberghs* (95), *Cauwberghs* (44), *Cauwbergs* (37), *Cauwenbergs* (37), *Coubergs* (26), *Couwenberghs* (8), *Couwenbergs* (5).

Het juxtapositieve type *Kouwenberg* is ruim verspreid in het zuidoostelijke genitiefgebied. In Limburg, Oost-Noord-Brabant en Gelderland is het de dominante vorm. Enkel in het Kempisch-Brabantse gebied waar de genitivering is begonnen, is de naam genitiviseerd: type *Kouwenbergs*. In de westelijke helft van Vlaanderen, met uitlopers in Zuid-Brabant, overheerst de voorzetselverbinding *Van Kouwenberg(e)*. In het centrum van Vlaanderen tekent zich een menggebied af waarin de drie types samenkomen. Bij andere drielettergrepige herkomstnamen, zoals de familienamen die zijn afgeleid van de plaatsnamen *Valkenburg* en *Kronenburg*, is

de geografische distributie van de drie types vergelijkbaar. De genitievormen (type *Valkenburgs* en *Kronenburgs*) blijven beperkt tot het Kempisch-Brabantse epicentrum van de genitiveringsgolf. In de rest van het zuidoostelijke genitiefgebied is het prepositielloze type *Valkenburg* goed verspreid. In Zuid-Oost-Vlaanderen en het Hollandse Rivierengebied bevinden zich kleine kernen van het voorzetseltype *Van Valkenburg*. Het type *Kronenburg* strekt zich vooral over de noordelijke helft van Nederland uit. Van het type *Van Kronenburg* zijn er concentraties in Gelderland en het Meetjesland.

De genitivering is bij drielettergrepige herkomstnamen minder ingrijpend doorgevoerd dan bij de andere lexicale groepen. Zoals bekend, hebben de patroniemen en de twee- en meerlettergrepige beroeps- en eigenschapsnamen in het zuidoosten van het taalgebied in groten getale een genitiefmorfeem gekregen, zodat er een scherp contrast is ontstaan tussen een zuidoostelijk genitiefgebied en een nominatiefgebied in het zuidwesten en het noorden van het taalgebied (Marynissen 1995). Het verbaast dan ook niet dat juxtapositieve drielettergrepige familienamen in het noordelijke nominatiefgebied een sterke positie hebben. Het type *Hagedoren* bijvoorbeeld komt niet alleen in West-Vlaanderen, maar in haast elke Nederlandse gemeente voor. Andere voorbeelden van Nederlandse drielettergrepige familienamen die op een plaats- of boerderijnaam teruggaan, zijn *Slingerland*, *Witteveen*, *Hoogezand*, *Hoogendijk*, *Groenewegen*, *Westendorp*, *Oosterhof*. Als deze namen al een tegenhanger met inleidend *van* hebben, is deze veel minder frequent dan de prepositielloze vorm.

5. Besluit

Jacques Van Keymeulen heeft een dankbare naam om nader te beschouwen. Op fonologisch gebied klinkt de dialectvorm *meulen*, voor de *molen*, erin door. In morfosyntactisch opzicht is de variatie tussen vormen met of zonder voorzetsel, *Van Keymeulen* of *Keymolen*, interessant.

In het eerste gedeelte van deze bijdrage is de verhouding tussen palataal *-eu*-vocalisme en velair *-oo*-vocalisme in familienamen, samengesteld met het lexeme *molen*, vergeleken met de verdeling van deze klankvarianten in de moderne dialecten: ten eerste bij de woonplaatsnamen met inleidend *vander-/ver-* (*Vermeulen*, *Vandermolen*), ten tweede bij de van *molen* afgeleide beroepsnamen (*Meuleman*, *Molenaar*), ten derde bij varianten van Jacques' naam (*Van Keymeulen*, *Keymolen*). Uit de kaarten blijkt dat het velaire vocalisme in deze familienaamgroepen gradueel toeneemt: van een Hollands-noordoostelijk menggebied *molen/meulen* bij de woonplaatsnamen, naar een scherper contrast tussen de zuid(west)elijke *-eu-* en de Hollandse en noordoostelijke *-oo-*vormen bij de afgeleide beroepsnamen, naar een

aanzienlijk aantal -oo-vormen in het zuidelijke -eu-gebied bij met *molen* samengestelde familienamen.

In het tweede gedeelte van dit artikel zijn de naamvormende elementen bij de proprialisering van familienamen uit plaatsnamen tegen het licht gehouden. Er zijn twee factoren die de aan- of afwezigheid van het voorzetsel *van* bij geografische herkomstnamen bepalen: vertrouwelijke naamgeving en het aantal lettergrepen. Bij de vorming van herkomstnamen heeft zich een diachrone evolutie voltrokken: herkomstnamen zijn in de vroege middeleeuwen ontstaan door voorvoeging van het voorzetsel *van*, als vertaling van Latijn *de*. Dat voorzetsel kon later wegvallen, zoals nu nog in de spreektaal in een vertrouwelijke context gebeurt met zowel voorzetselnamen, bijv. *Vandekerckhove* > *Kerckhove* als lidwoordnamen, bijv. *Debrabandere* > *Brabander*. Het syllabeaantal beïnvloedde het weglatingsproces: bij herkomstnamen met drie lettergrepen was de kans groot dat het voorzetsel *van* wegviel, bijv. *Kouwenberg*, *Oostendorp*, *Witteveen*, *Valkenburg*. Voorzetselloze herkomstnamen konden in het zuidoostelijke genitiefgebied gegenitiveerd worden, bijv. *Kouwenbergs*, *Valkenborgs*, *Kronenbergs*, *Hagedorens*. Bij de geografische herkomstnamen is die genitivering echter veel minder ingrijpend geweest dan bij de beroepsnamen en de patroniemen, die in het zuidoosten haast zonder uitzondering een *s*-genitief kregen. In het zuidwestelijke en in het noordelijke nominatiefgebied verschijnen drielettergrepige geografische herkomstnamen vaak zonder voorzetsel, bijv. *Hagedoren*, *Steenkiste*, *Buggenhout*, *Hoogeveen*, *Oosterhuis* en uiteraard: *Keymeulen*.

Referenties

- Beele, W. (1975). *Studie van de Ieperse persoonsnamen uit de stads- en baljuwsrekeningen 1250-1400*. Deel I. Kortemark-Handzame: Familia & Patria.
- Claes, F. (1983). Familienamen afgeleid van toponiemen uit de streek van Diest. *Naamkunde* 15, 129-179.
- Claes, F. (1998). Herkomstnamen en immigratie in Diest tot 1400. *Naamkunde* 30, 79-143.
- Debrabandere, F. (1972). Persoonsnamenstudie en Migratie. De herkomstnamen in de kasselrij Kortrijk 1350-1400. *Naamkunde* 4, 134-149.
- Debrabandere, F. (1973). Het lidwoord in Kortrijkse 14e-eeuwse en moderne familienamen. *Handelingen KCTD* 47, 65-80.
- Debrabandere, F. (2003). *Woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*. Amsterdam/Antwerpen: L.J. Veen.
- De Vaan, M. (2017). *The Dawn of Dutch. Language contact in the Western Low Countries before 1200*. NOWELE Supplement Series Volume 30. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

- Ebeling, R. (1993). *Voor- en familienamen in Nederland. Geschiedenis, verspreiding, vorm en gebruik*. Groningen: REGIO Prjoejekt.
- Goossens, J. (1995). Motiefgeografie van Nederlandse familienamen. *Naamkunde* 27, 1-31.
- Goossens, J. (1997). Nederlands leren spellen met Latijnse letters. In: Van Santen, Ariane & Marijke Van der Wal (red.). *Taal in tijd en ruimte*. Leiden: SNL, 163-169.
- Goossens, J. & J. Taeldeman & G. Verleyen (2000). *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten (FAND)*. Deel II-III. Gent: KANTL.
- Goossens, J. (2008). Molens en molenaars in de Nederlandse familienaamgeografie. *Molenecho's* 36, nr. 1, 41-51.
- Gysseling, M. (1966). *Overzicht over de Noordnederlandse persoonsnamen tot 1225*. Anthroponymica XVI. Leuven/Brussel: Instituut voor Naamkunde/Standaraard-Boekhandel.
- Marynissen, A. (1995). De atlas van familienamen in het Nederlandse taalgebied. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie* 67, 139-171.
- Marynissen, A. (1997). Plaats- en persoonsnaamgeving in Bilzen. *Naamkunde* 29, 195-215.
- Marynissen, A. (2001). Dialecten en familienamen: een afspiegeling van elkaar? Over klanktegenstellingen en lexicaie varianten in de Nederlandse familienamen en hun tegenhangers in de dialecten. In: De Tier, V. & A. Marynissen (red.), *Het dialectenboek 6. Van de streek. De weerspiegeling van dialecten in familienamen*. Groesbeek: Stichting Nederlandse Dialecten, 75-92.
- Marynissen, A. (2002). Tussen Brussel en Amsterdam. Familienamen en migratie binnen het Nederlandse taalgebied. *Naamkunde* 34, 239-256.
- Van Loon, J. (1980). Morfeemgeografie van de Nederlandse herkomstnamen. *Naamkunde* 12, 137-174.
- Van Loon, J. (1981). *Bijdrage tot de morfeemgeschiedenis en -geografie der Nederlandse toenames*. Kortemark-Handzame: Familia & Patria.
- Verhoeff, J.M. (1991). Molens en mulders in Nederlandse familienamen. *Naamkunde* 23, 80-91.